

Nenad Mijuk

Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, nenadmns93@gmail.com

DOI 10.5937/turpos0-58117

UDK 338.48-6:7/8(497.113)
930.85(497.113)

Pregledni rad

PERSPEKTIVE RAZVOJA KULTURNE RUTE *JEVREJSKO NASLEĐE NOVOG SADA* KAO DEO TURISTIČKE PONUDE

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CULTURAL ROUTE *JEWISH HERITAGE OF NOVI SAD* AS AN ELEMENT OF THE TOURIST OFFER

Apstrakt: Tema ovog istraživanja fokusira se na razvoj kulturne rute „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ kao potencijalnog segmenta turističke ponude grada. Novi Sad, sa bogatom istorijom jevrejske zajednice, predstavlja značajan kulturni centar čije je nasleđe oblikovalo društveni, kulturni i ekonomski život u region. Ovaj rad istražuje mogućnosti za usmeravanje turizma prema jevrejskom kulturnom nasleđu, analizira ključne aspekte koji čine ovaj segment atraktivnim za turiste, te identifikuje potencijale i izazove u njegovom razvoju. Poseban akcenat stavljen je na analizu kulturnih i istorijskih objekata. Takođe, istražuju se načini povezivanja jevrejskog nasleđa sa širim turističkim ponudama grada, uključujući edukaciju i turističke ture. Cilj je utvrditi kako razvoj ove kulturne rute može doprineti očuvanju kulturnog identiteta, unapređenju turističke ponude i stvaranje novih prilika za ekonomski rast Novog Sada.

Ključne reči: kulturno nasleđe, Jevreji, turističke ture, Novi Sad

Abstract: The focus of this research is on the development of the cultural route “Jewish Heritage of Novi Sad” as a potential segment of the city’s tourist offer. Novi Sad, with its rich history of the Jewish community, represents an important cultural center whose heritage has shaped the social, cultural, and economic life of the region. This paper explores the possibilities of directing tourism toward Jewish cultural heritage, analyzes key aspects that make this segment attractive to tourists, and identifies the potentials and challenges in its development. Special emphasis is placed on the analysis of cultural and historical sites. Furthermore, the study examines ways of integrating Jewish heritage into the broader tourist offerings of the city, including education and guided tours. The goal is to determine how the development of this cultural route can contribute to the preservation of cultural identity, enhancement of the tourist offer, and the creation of new opportunities for the economic growth of Novi Sad.

Key words: cultural heritage, Jews, tourist tours, Novi Sad

Uvod

U savremenim teorijama razvoja turizma, kulturno nasleđe se sve više prepoznaje kao strateški resurs koji ne samo da doprinosi očuvanju identiteta i istorijskog pamćenja jedne zajednice, već istovremeno predstavlja i važan faktor u kreiranju konkurentne i održive turističke ponude. Kulturni turizam, kao segment selektivnih oblika turizma, u fokus stavlja autentične sadržaje i doživljaje koji proističu iz istorijskih, umetničkih i civilizacijskih vrednosti prostora, pri čemu posebnu pažnju dobija koncept tematskih kulturnih ruta. U tom kontekstu, kulturne rute se razvijaju kao integrisani modeli turističkog proizvoda koji povezuju prostorno disperzovane elemente kulturne baštine, omogućavajući njihovu interpretaciju i valorizaciju u okviru jedinstvenog narativa.

Grad Novi Sad, sa svojom bogatom multikulturnom tradicijom i izuzetno značajnim doprinosom jevrejske zajednice istoriji, kulturi i urbanom razvoju, predstavlja primer sredine sa izuzetnim potencijalom za formiranje tematske kulturne rute. Jevrejska zajednica je vekovima bila integralni deo društvenog tkiva grada, ostavljajući vidljive tragove u arhitekturi, obrazovanju, kulturi, trgovini i javnom životu. Ipak, značajan deo ovog nasleđa ostaje nedovoljno prisutan u savremenoj turističkoj percepciji i ponudi.

Cilj ovog rada je da, polazeći od teorijskih i praktičnih okvira razvoja kulturnih ruta, analizira potencijale i izazove formiranja kulturne rute pod nazivom „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“, sagledavajući je kao inovativan i održiv model kulturno-turističke valorizacije urbane baštine. Kroz analizu atrakcijske osnove, istorijsko-geografske kontekstualizacije, mapiranja lokaliteta, kao i primenu savremenih metodoloških alata kao što su PEST i SWOT analiza i kvantitativno-kvalitativna valorizacija, rad ima za cilj da identifikuje uslove, mehanizme i strategije koje bi omogućile uspešnu integraciju ovog nasleđa u širu turističku infrastrukturu grada. Poseban akcenat stavljen je na pitanje održivosti, odnosno na mogućnosti da se kroz razvoj ove kulturne rute ostvari balans

između zaštite i prezentacije kulturnih dobara, ekonomskog razvoja i jačanja društvene kohezije kroz inkluziju lokalne zajednice.

Kulturno nasleđe, kulturni turizam i kulturna ruta u savremenom društvu

Kulturno nasleđe, kao društveni fenomen, odražava vrednosti zajednice iz koje potiče, obuhvatajući materijalne i nematerijalne resurse prenete iz prošlosti (Terzić, 2014). Materijalno kulturno nasleđe uključuje nepokretno i pokretno nasleđe.¹ Nepokretno kulturno nasleđe obuhvata objekte od kulturne, istorijske, umetničke, arhitektonske, arheološke ili naučne vrednosti, pri čemu je posebno cenjena njihova autentičnost, starost i jedinstvenost. Pokretno kulturno nasleđe uključuje predmete kao što su muzejska, arhivska i bibliotečka građa, ali i filmski i audiovizuelni zapisi značajni za kulturu, istoriju i nauku (UNESCO, 2003). Kulturna dobra, koja nose materijalne i duhovne vrednosti, zakonski su zaštićena kako bi se očuvala i prenela budućim generacijama. Na osnovu značaja, kulturno nasleđe se deli na kulturna dobra, kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja.²

Kultura, umetnost i nasleđe odigravaju ključnu ulogu u oblikovanju turističkih destinacija, doprinosi njihovoj prepoznatljivosti i privlačnosti. Kulturni turizam fokusira se na atrakcije koje motivišu turistička putovanja, uključujući posete muzejima, spomenicima, festivalima i drugim manifestacijama (Rabotić, 2013: 186). Prema definiciji Svetske turističke organizacije (UNWTO), kulturni turizam obuhvata putovanja motivisana kulturnim interesovanjima, dok se u širem smislu odnosi na putovanja koja omogućavaju sticanje kulturnih znanja i lični razvoj (WTO, 1995). U domaćoj literaturi, kulturni turizam se definiše kao „učešće turista u bilo kojoj vrsti kulturne aktivnosti ili doživljaja“ (Hadžić, 2005: 18). Kulturni turizam može

¹ Zakon o kulturnom nasleđu Republike Srbije, Osnovne odredbe, član 3, Službeni glasnik RS, br. 129/2021

² Zakon o kulturnim dobrima Republike Srbije, Osnovne odredbe, član 2, Službeni glasnik RS, br. 71/94

se klasifikovati u različite kategorije, kao što su turizam nasleđa, kulturne tematske rute, gradski kulturni turizam, etnički turizam, događajni i festivalski turizam, verski turizam, hodočasnički putevi i kreativni turizam (In-skeep, 1998: 192).

Rani putnici su preduzimali putovanja koja su omogućavala razmenu iskustava i proširivanje saznanja o svetu. Ovaj proces doveo je do organizovanja turističkih tura (Pantović, 2022: 135). Kulturne rute temelje se na istorijskim putem, ličnostima ili fenomenima od transnacionalnog značaja, povezujući geografske oblasti sa zajedničkom temom.³ Kulturna ruta se smatra mrežom povezanih objekata kulturnog nasleđa na određenoj teritoriji, i ne odnosi se samo na fizičke puteve.⁴ Evropski institut kulturnih ruta razlikuje tri osnovna tipa ruta: linearne (sa jasno definisanim pravcem i tematskim fokusom), mrežne (tematski povezane tačke) i teritorijalne (povezane šire oblasti sa zajedničkim kulturnim identitetom) (Pantović, 2022: 135). Ciljevi kulturnih ruta uključuju privlačenje posetilaca, povezivanje kulturnih destinacija, očuvanje nasleđa i promociju održivog turizma (Stanojlović, 2019: 163). Ruta je specifičan turistički proizvod, koji se sastoji od niza destinacija povezanih zajedničkom temom, a obeležena je odgovarajućom infrastrukturom duž trase (Kaczmarek i dr., 2005: 389).

Istorija naseljavanja Jevreja u Novom Sadu

Postoje podaci koji ukazuju na prisustvo Jevreja u delovima Podunavlja još za vreme Rimske imperije, međutim, intenzivnije naseljavanje Jevreja na području današnjeg Novog Sada počinje krajem XVII veka. Tada se u knjigama katoličke župe u Petrovaradinu pominje jedan „Judeus“ zvani Kaledey, koji se preselio na drugu stranu Dunava u Racko

selo, ali o njemu nema daljih podataka (Imre i dr., 1930: 10). Godine 1713. Racko selo postaje Petrovaradinski šanac. Nakon pobede Eugena Savojskog kod Petrovaradina 1716. godine, uklonjena je turska pretnja, što je doprinelo naseljavanju Petrovaradinskog šanca. Zahvaljujući povlasticama i pogodnim uslovima za trgovinu, u mesto dolazi sve više trgovaca, zanatlija i stanovnika iz okoline (Šosberger, 2001: 14). Popis iz 1717. beleži tri jevrejske porodice sa ukupno 10 članova, a njihov broj znatno raste do 1740. godine. Ipak, elibertacija grada 1748. nije donela Jevrejima stvarnu slobodu, jer su u privilegijama bili navedeni samo kao obveznici taksi. Po uzoru na slobodne gradove Ugarske, Novi Sad je 1748. godine imao ustanovljen geto, odnosno posebnu jevrejsku četvrt ili ulicu, van koje Jevreji nisu smeli stanovati. To se vidi iz zapisnika Magistrata 1749. godine, u kojem se odobrava rok za prodaju kuća i određuje stalno gradilište za podizanje kuća i Sinagoge (Knežev, 2022: 25).

Za vreme vladavine Josifa II iz Beča su činjeni pokušaji da se olakša položaj Jevreja. Godine 1786. im je dozvoljeno pohađanje škola drugih veroispovesti, uz uslov da ne mogu stupiti u brak bez završene osnovne škole. Godine 1787. dozvoljeno im je otvaranje radnji na praznike, bavljenje zemljoradnjom, trgovinom i zanatima, kao i izbor stalnog imena i prezimena, dok je nasilno krštavanje dece bilo zabranjeno. Ipak, nisu mogli steći građanska prava. Tokom 19. veka Jevreji su se suočavali s brojnim ograničenjima – zabranjeno im je druženje s hrišćanima, rad bez dozvole, zapošljavanje hrišćanskih kalfi i šegrta, a umesto poreza plaćali su posebnu „taksu tolerancije“, određivanu na nivou Ugarske (Šosberger, 2001: 19). Za Novi Sad je iznosila 1748. godine 175 forinti, a plaćali su je i Jevreji iz okoline koji su dolazili u novosadsku Sinagogu (Knežev, 2022: 26). Godine 1840. Državni sabor u Požunu doneo je zakon (član XXIX) kojim Jevreji stiču građanska prava. Omogućeno im je da se nastanjuju bilo gde u kraljevini, podižu fabrike, bave se trgovinom i zanatima, školuju decu, pa čak i na višim školama. Zakon

3 Visit England (2016), Cultural/Walking Routes Case Study St Olav Ways and other cultural/walking routes, str.3

4 Council of Europe (2009): Impact of European Cultural Routes on SMEs innovation and competitiveness. Available at: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/StudyCR_en.pdf

im priznaje pravo vlasništva nad kupljenom zemljom i kućama, a svakom Jevreju je određeno stalno ime i prezime koje se upisuje u matične knjige.⁵

Atrakcijska osnova formiranja kulturne rute „Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada“

Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada odražava bogatu istoriju ove zajednice koja je ostavila značajan trag u kulturnom, ver-

skom i društvenom životu grada. Formiranje kulturne rute koja se fokusira na jevrejsko nasleđe pruža priliku za očuvanje i promociju ovih vrednosti. Atrakcijska osnova ove rute obuhvata ključne spomenike i lokacije poput sinagoga, škola, opštine, doma kulture, značajnih zgrada (institucija), jevrejskih grobalja i spomen obeležja, koji svedoče o značaju jevrejske zajednice u istoriji Novog Sada. Ova ruta ne samo da čuva materijalnu baštinu, već i doprinosi razumevanju i poštovanju jevrejskih tradicija i običaja.

Slika 1. Novosadska sinagoga / Spomenik žrtvama racije „Porodica“

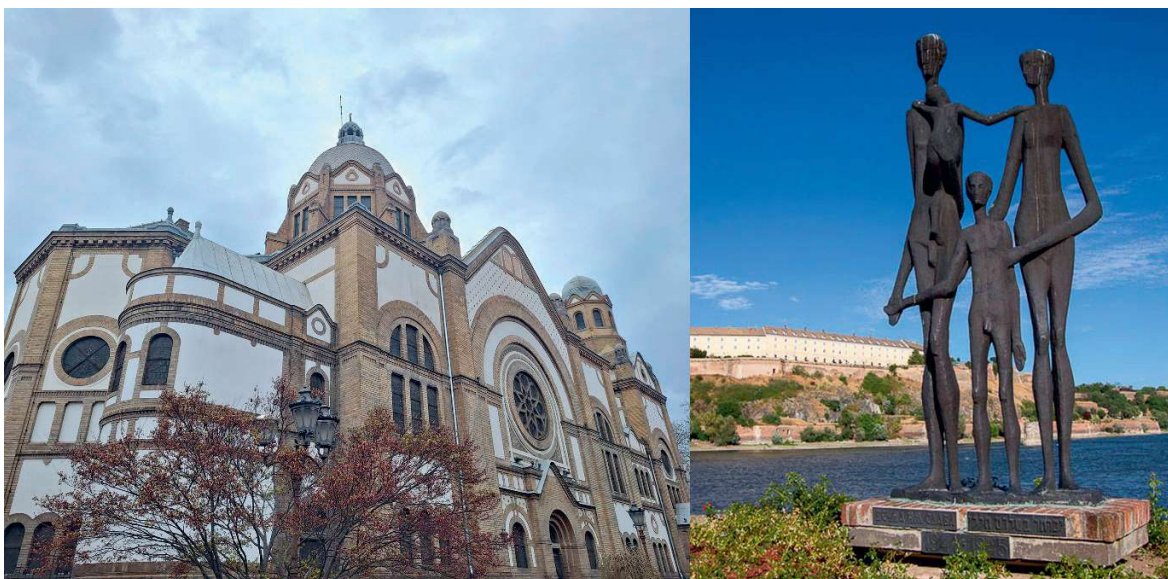

Foto: Sopstvena arhiva autora

Jevrejski kvart (geto) i Jevrejska ulica

Kada je Novi Sad 1748. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom, bio je obavezan da osnuje jevrejski kvart, što je bio izraz antisemitizma i rasnog šovinizma. Deo Osečke ulice (posle Futoška, zatim Jevrejska) bio je određen za geto, gde su Jevreji morali da se presele sa svojom bogomoljom. Ulica je bila poznata kao Jevrejska ili Čivutski sokak, a kasnije je postala Mala futoška. Nakon II svetskog rata, deo ove ulice dobio je naziv Jugoslovenske narodne armije (JNA), a kasnije, nakon rušenja desne strane Male futoške zbog izgradnje Srpskog

narodnog pozorišta, deo ulice od NORK-a do Futoške pijace nazvan je Jevrejska ulica (Aleksić, 2004: 90).

Jevreji su, zahvaljujući trgovinskom centru Novog Sada, brzo postali aktivni u ekonomiji grada, a Jevrejska ulica postala je glavno mesto gde su živeli, radili i obavljali religijske aktivnosti. U ovoj ulici nalazile su se značajne jevrejske institucije, poput Velike sinagoge, Jevrejske škole i mnogih trgovina i zanatskih radnji. U XVIII veku, Jevrejska ulica bila je ograđena lancima, a svako veče je zatvarana. Bila je to bogata i prometna ulica, kroz koju su prolazili fijakeri, a 1901. godine uveden je omnibus, a 1911. električni tramvaj (Šosberger, 2001: 75).

⁵ Zsidó lexikon, Budapest, 1929, str. 419

*Novosadska sinagoga
(ulica Jevrejska br.9)*

Prva sinagoga u Novom Sadu postojala je 1717. godine u Gospodskoj ulici (gde je danas hotel „Vojvodina“) i služila je Jevrejima iz okolnih mesta. Nakon proglašenja Novog Sada slobodnim kraljevskim gradom, sinagoga je premeštena u Osiječku ulicu (danas Jevrejska). Druga sinagoga sagrađena je 1749. godine, a treća oko 1780. godine. Iz 1789. godine iz ove sinagoge sačuvan je „parohet“⁶, koji se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. Četvrta sinagoga, podignuta 1826. godine (Šosberger, 1998: 44).

Zbog povećanog broja vernika, 1904. godine doneta je odluka o izgradnji nove sinagoge. Današnja Novosadska sinagoga, sagrađena u stilu secesije po projektu arhitekta Lipota Baumhorna, završena je 1906. godine. Ima specifičnu arhitekturu s vitražima i kupolom, dok su unutrašnjost i zvučna akustika posebno naglašeni (Stanić, 2014: 477). Ukupno ima devet ulaznih vrata. Na čelu istočne strane „mizrah“ nalazi se aron hakodeš, sveti orman sa svcima Tore. Iznad aron hakodeša, na galeriji za hor nalaze se orgulje, koje su do 1924. godine bile na nožni pogon, kada je u njih ugrađen elektromotor (Šosberger, 1998: 48). U dvorištu je bila smeštena klanica i ritualno kupatilo „mikve“, koja je porušena prilikom izgradnje kulturnog doma Jevrejske opštine. (Šosberger, 2001: 67). Nova sinagoga, sa dva prateća objekta, jevrejskom školom sa leve strane i zgradom Jevrejske opštine sa desne strane, svojom impozitnom arhitekturom, jedinstvenom akustikom, bila je, a i sada predstavlja jedan od simbola turističkih atrakcija u Novom Sadu. Godine 1991. Novosadska sinagoga je uvrštena u prostorno kulturno-istorijsku celinu od velikog značaja i ima drugi stepen zaštite države Srbije.⁷

6 Parohet – zavesa na ormanu za čuvanje svetih knjiga u sinagogi, izrađena od samta, svile ili brokata, često bogato izvezena zlatnom i srebrnom žicom.

7 Zavod za zaštitu kulture Grada Novog Sada, Službeni list APV broj 25/91 od 28. oktobra 1991. godine, Novi Sad

Jevrejska osnovna škola (ulica Jevrejska 7)

Istorija Jevrejske osnovne škole u Novom Sadu počinje 1796. godine, tokom koje je škola menjala više lokacija. Dnevnici i upisnici škole od 1857. do 1920. godine sačuvani su u Istorijskom arhivu grada. Godine 1864. škola je imala 72 dečaka i 62 devojčice, a nastava se odvijala u maloj kući uz četvrtu sinagogu.⁸ Nova zgrada škole izgrađena je 1907. godine, a tokom I svetskog rata služila je kao bolnica. Nakon rata, škola je vraćena prvobitnoj nameni, ali je ubrzo postala državna i dobila ime „Državna osnovna škola na Futoškom putu“, zadržavši jevrejske razrede. Mnogi đaci škole stradali su u Raciji 1942. i Holokaustu. Rad Jevrejske škole nikad nije obnovljen⁹, a do 2021. godine u zgradi su se nalazile Baletska i Muzička škola „Isidor Bajić“.

*Zgrada Jevrejske opštinske službe
(ulica Jevrejska br. 11)*

U prvim decenijama XVIII veka, novosadski Jevreji su formirali Jevrejsku opštinu (Communitas Judaeorum), koja je rešavala ključna pitanja zajednice. Opština je funkcionisala u maloj zgradi, koja je postala neadekvatna kako je zajednica rasla.¹⁰ Početkom XX veka, odlučeno je da, u sklopu izgradnje Sinagoge, bude podignuta trospratna zgrada za potrebe opštine, uključujući prostorije za činovnike, rabina i kantora. Zgrada je karakteristična po visokim spratovima i komunikaciji balkonskim hodnicima. Danas se koristi delimično za potrebe opštine, dok ostatak čine privatni stanovi. Opština je pružala pomoć ugroženim članovima, brinula o sinagogi, školi, groblju, te kasnije o kulturnim i zdravstvenim ustanovama (Šosberger, 2001: 67).

8 <https://archivum.arhivvojvodine.org.rs/secanja-na-jevrejski-novi-sad/> (preuzeto 31.03.2025.)

9 <https://myheritageguide.com/sr/tour/jevrejsko-kulturno-nasledje-u-novom-sadu/> (preuzeto 29.03.2025)

10 <https://archivum.arhivvojvodine.org.rs/secanja-na-jevrejski-novi-sad/> (preuzeto 31.03.2025.)

*Jevrejski kulturni dom (ulica Petra
Drapšina br. 8)*

Jevrejska opština u Novom Sadu pokrenula je 1925. godine akciju za izgradnju Jevrejskog kulturnog doma. „Hevra Kadiša“ je 1927. godine ustupila svoju zgradu za izgradnju doma (današnja ulica Petra Drapšina br.8), ali zbog visoke cene, radovi nisu mogli odmah da počnu. Izgradnja je započela 1934. godine, a godinu dana kasnije završena. Zgrada ima prizemlje i dva sprata, a u traktu prema sinagogi nalazi se velika sala sa 655 sedišta. Na drugom spratu bile su prostorije za jevrejske društvene organizacije, dok je sala bila korišćena za pozorišne predstave i sportske aktivnosti (Šosberger, 2001: 102–103). Zgrada je bila centar kulturnih aktivnosti jevrejske zajednice, a danas je u njoj smeštena Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.¹¹

*Jevrejsko utočište za stare i siročad (ulica
Maksima Gorkog br. 1 / ulica Sutjeska br. 1)*

Ideja o osnivanju institucije za staranje o starim i bolesnim članovima jevrejske zajednice u Novom Sadu datira više od sto godina (Šosberger, 2001: 104). Godine 1933. otvoren je prvi deo Doma za stare i siročad, sa kapacitetom za 60 štićenika, a 1936. započeta je izgradnja drugog dela, dok je 1938. godine podignuto i krilo za roditelje bez dece. Dom je imao trpezariju, ambulantu, učionice i bogomolje. Zgradu je projektovao Nikola Handler. U tradiciji jevrejskih dobrotvornih društava, Havra Kadiša (Sveto društvo), osnovana 1733. godine, pružala je pomoć siromašnima i bolesnima. Pravila novosadske Havre Kadiše zasnovana su na solidarnosti, međusobnom poštovanju i uvažavanju. Društvo su činili isključivo odrasli muškarci.¹² Žene su svoju organizaciju osnovale 1876. godine, a to je bilo „Žensko dobrotvorno društvo“ koje je radilo do 1944. godine (Šosberger, 2001: 110).

*Dobrotvorno društvo „Kora hleba i dečije
obdanište“ (ulica Sonje Marinković br. 1)*

Briga o siromašnima i nezbrinutima bila je ključna dužnost Jevrejske zajednice. Prvo

humanitarno društvo bilo je „Opšte jevrejsko društvo za pomaganje siromaha“, a 1876. osnovano je i „Novosadsko izraelitsko dobrotvorno žensko društvo“, koje je radilo i tokom Prvog svetskog rata. Godine 1933. u Ulici generala Vasića (danas ulica Sonje Marinković) podignuta je dvospratna zgrada koja je nazvana „Kora hleba“, u stilu moderne, po projektu Đorđa Tabakovića. Ulaz krase skulptura „Majka s detetom“, delo vajara Mihajla Korna. Najzaslužnija za ovu ustanovu bila je Jelena Kon, istaknuta članica zajednice i humanitarka, koja je 1925. osnovala organizaciju za pomoć deci i majkama. Uz obdanište i dom za odojčad, ustanova je prerasla u „Koru hleba i dečije obdanište“ (Stančić, 2014: 450).

*Jevrejska banka „Rehuš“
(ulica Poštanska br. 14)*

U kući Maksima Badera, srušenoj tokom izgradnje Bulevara Mihajla Pupina, nalazila se mala banka pod imenom „Rehuš“. Osnovana je 1932. godine za štednju i uzajamnu pomoć, koju su pokrenuli članovi novosadske Jevrejske opštine u periodu sve većeg uspona fašizma u Evropi. Cilj banke bio je međusobna podrška kroz štednju i povoljne kredite. Prvi predsednik bio je Matija Levi. Ustanova je najviše pomagala zanatlije i male trgovce, ali su je povremeno koristili i veći privrednici. Banka je zatvorena 1942. od strane mađarskih okupatora, a konačno ukinuta 1948. godine nacionalizacijom.¹³

Novosadska jevrejska groblja

Jevrejsko groblje u Novom Sadu predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika kulture i istorije jevrejske zajednice u gradu. Kroz vekove je menjalo lokacije i širilo se, prateći razvoj zajednice. Prvo groblje nalazilo se u Gospodskoj ulici br. 70 (danas ulica Kralja Aleksandra) i postojalo je još 1717. godine. Naredjenjem Magistrata, 1749. godine groblje je preseljeno van grada (Rado, 1930: 22), na obali rukavca Dunava (kasnije u Hunjadijevoj ulici br. 25). Taj lokalitet je u

¹¹ <https://myheritageguide.com/sr/tour/jevrejsko-kulturno-nasledje-u-novom-sadu/> (preuzeto 31.03.2025.)

¹² isto

¹³ <http://www.makabijada.com/pinkasyu/novi.htm> (preuzeto 02.04.2025.)

današnjoj ulici Alekse Šantić, na mestu gde je Osnovna škola „Sonja Marinković“. Ovo groblje je prestalo da se koristi oko 1800. godine, a deo nadgrobnih spomenika prenet je na ondašnje novo groblje u Dudarskoj ulici (današnja ulica Doža Đerđa), gde je i danas (Petruševski i dr. 2015: 22).

Groblje danas obuhvata 3273 groba raspoređena u 31 redu¹⁴, a najstariji spomenik datira iz 1811. godine. Kapela na ulazu u groblje izgrađena je 1905. godine prema projektu Lipota Bercelera, s prepoznatljivim vitražom i Davidovom zvezdom (Salatić, 2013: 92). Pored klasičnih nadgrobnih spomenika, tu se nalaze i monumentalni sarkofazi (saktografi)¹⁵, među kojima se izdvaja spomenik porodice Bodi – jedne od najuglednijih jevrejskih porodica u gradu. Groblje je značajan deo jevrejskog kulturnog nasleđa i deo kulturnih ruta, koje čuvaju sećanje na prisustvo i doprinos jevrejske zajednice u Novom Sadu. Iako je tokom vremena pretrpelo oštećenja, od 1985. godine nalazi se pod zaštitom i postepeno se obnavlja.¹⁶

Spomen obeležja Jevreja

Spomenik žrtvama fašizma u Novom Sadu 1941–1945 tzv. Racija¹⁷ se nalazi na Keju žrtava racije, na samoj obali Dunava. Rad je akademskog vajara Jovana Soldatovića i predstavlja velike bronzane figure oca, majke s detetom i deteta, a nazvan je „Porodica“. Početkom 1992. godine, spomenik je upotpunjen sa četiri ploče koje daju osnovne

informacije o događaju i sa preko 60 ploča sa ispsanim imenima ličnostima koje su ubijene tom prilikom u Novom Sadu. Spomenik je osvećen 1971. godine (Puškar, 1994: 83).

Spomenik Jevrejima Novog Sada žrtvama fašizma 1941–1945 nalazi se na Jevrejskom groblju. Rad je vajara Dejana Bešlića. Predstavlja urnu na podstolju u kojem je izgrađen reljef antičke minore. Na podu, pored postolja se nalazi ploča na kojoj se nalazi tekst „za uspomenu na 4000 novosadskih Jevreja poginulih kao žrtve fašizma 1941–1945“. Spomenik upotpunjuju četiri stuba na kojima je nadstrešnica. Ceo spomenik je od venčanskog mermera. Osvećen je 1952. godine (Šosberger, 2001: 78).

Spomen-groblje palih boraca Narodno-oslobodilačkog rata 1941–1945 nalazi se u okviru Gradskog groblja u Novom Sadu. Tu je 1984. godine sahranjeno devet jevrejskih prvoboraca, čiji su posmrtni ostaci prethodno bili na jevrejskom i katoličkom groblju. Na zajedničkom spomeniku, tzv. „Nišanu“, na ulazu u kompleks, uklesana su imena 538 boraca iz Novog Sada poginulih van grada, među kojima se nalazi i 59 imena jevrejskih boraca (Šosberger, 2001: 78–79).

Mapiranje kulturne rute „Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada“

Za razvoj turizma zasnovanog na kulturnim sadržajima, neophodno je prethodno proceniti kapacitete i potencijale određene sredine. U tom procesu, kulturno mapiranje igra ključnu ulogu jer obuhvata prikupljanje podataka, analizu dokumenata i izradu izveštaja. Ova metoda ističe značaj kulturnih resursa, identifikuje izazove i otkriva razvojne potencijale (Subašić i dr., 2012: 8). Kreativna mreža Kanade definiše kulturno mapiranje kao proces prikupljanja, snimanja, analize i sintetizacije informacija kako bi se opisali kulturni resursi, mreže, veze i obrasci korišćenja date zajednice ili grupe (Stewart, 2007: 8). Kulturno mapiranje doprinosi stvaranju identiteta prostora, a mapiranje kulturnih dobara predstavlja osnov za brendiranje mesta, jačanje konkurentnosti i očuvanje nasleđa (Pike, 2009: 858).

14 <https://lisje.com/groblja/jevrejsko-groblje-2/> (preuzeto 02.04.2025.)

15 Saktografi – monumentalni nadgrobni spomenici, često bogato ukrašeni i sa posebnom simbolikom. Ovi spomenici najčešće pripadaju uglednim članovima jevrejske zajednice i često su pravi umetnički radovi, sa detaljima koji svedoče o društvenom statusu preminulih.

16 <https://www.zzzskgns.rs/kulturna-dobra-online/> (preuzeto: 02.04.2025.)

17 Nakon sukoba sa partizanima krajem 1941. godine, mađarska vlada, pod upravom Mikloša Hortija, preduzela je žestoke mere protiv Jevreja i Srba na teritoriji Bačke. Od 21. do 23. januara 1942. godine, Novi Sad je bio pod blokadom, a mađarski vojnici i žandarmi izvršili su masovna streljanja. Uhapšeni su Jevreji, Srbi, Romi i drugi građani, prisiljavani da hodaju kroz sneg na temperaturi od -20°C do mesta streljanja. Masovna ubistva su se odvijala na obalama Dunava i u jamama. Tokom racije, ubijeno je preko 5.000 ljudi, od čega polovinu činili Jevreji, a oko 800 Jevreja i 500 Srba je streljano. Ova akcija predstavlja jedan od najstrašnijih zločina u istoriji Novog Sada.

Slika 2. Mapiranje rute „Jevrejskog kulturnog nasleđa u Novom Sadu“

Legenda: 1 (Jevrejska ulica), 2 (Novosadska sinagoga sa zgradom Jevrejske osnovne škole i zgradom Jevrejske opštinske službe), 3 (Jevrejska banka „Rehuš“), 4 (Jevrejski kulturni dom), 5 (Jevrejsko utočište za stare i siročad), 6 (Dobrotvorno društvo „Kora hleba i dečije obdanište“), 7 (Spomenik žrtvama fašizma u Novom Sadu 1941–1945), 8 (Jevrejsko groblje), 9 (Spomenik Jevrejima Novog Sada žrtvama fašizma 1941–1945) i 10 (Spomen-groblje palih boraca Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945)

Izvor: Explore Google Earth i autor na osnovu analize

Kulturno mapiranje rute „Jevrejskog kulturnog nasleđa (slika 2) u Novom Sadu“ predstavlja ključni proces u prepoznavanju, valorizaciji i promociji kulturnih resursa ove zajednice u gradu. Ovaj proces obuhvata identifikaciju svih značajnih jevrejskih lokaliteta, objekata, tradicija i simbola koji čine bogatu kulturnu baštinu Novog Sada. Kroz kulturno mapiranje, istražuju se istorijske, arhitektonske i društvene vrednosti jevrejskog nasleđa, te se prikupljaju podaci o važnim mestima kao što su jevrejsko groblje, sinagoge, jevrejske škole, kao i spomenici i memorijalna obeležja posvećena jevrejskim žrtvama tokom Drugog svetskog rata.

Cilj ovog mapiranja je ne samo da se očuva i zaštiti jevrejski kulturni identitet grada, već i da se doprinese razvoju kulturnog turizma, kroz stvaranje turističkih ruta i promotivnih materijala koji će posetiocima omogućiti da upoznaju bogatstvo jevrejske istorije u Novom Sadu. Kulturno mapiranje takođe podstiče svest o značaju očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa, uključujući običaje, jezik, muziku i umetnost, koji su du-

boko ukorenjeni u jevrejskoj zajednici ovog grada. Uključivanjem lokalnih zajednica i stručnjaka iz oblasti kulturnog nasleđa, kulturno mapiranje može postati važan alat za jačanje identiteta i očuvanje sećanja na značajnu jevrejsku tradiciju u Novom Sadu, kao i za stvaranje održivih kulturnih i turističkih inicijativa koje će doprineti daljoj promociji ovog specifičnog kulturnog nasleđa.

Analiza potencijala za razvoj kulturne rute „Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada“

Da bi se izvršila realna procena potencijala za razvoj kulturne rute posvećene jevrejskom nasleđu u Novom Sadu, neophodno je sprovesti sveobuhvatnu analizu spoljašnjih i unutrašnjih faktora koji mogu uticati na uspešnost ovakvog turističkog proizvoda. Jevrejska zajednica u Novom Sadu ima bogatu i slojevitou istoriju, koja se veže vekovima unazad i ostavila je neizbrisiv trag u kulturnom, privrednom i društvenom razvoju grada. Polazeći od potrebe za objektivnim pristupom u analizi atraktivnosti i realnih

tržišnih mogućnosti ovog proizvoda, kao i njegovih prednosti i nedostataka u odnosu na trenutno stanje resursa i savremene turističke trendove, pristupilo se oceni ključnih elemenata turističkog proizvoda „Jevrejsko nasleđe u Novom Sadu“.

Analiza poslovnog okruženja (PEST analiza)

PEST analiza predstavlja metodološki okvir koji se koristi za sagledavanje i razumevanje uticaja faktora makro-okruženja na strateško i operativno upravljanje u okviru ekonomskih sistema. Njena primena omogućava bolji uvid u tržišne tokove, poslovnu dinamiku i olakšava planiranje budućih aktivnosti (Kotler, 1998: 151). PEST analiza obuhvata četiri faktora: **P – Politički faktori**: uticaj zakona, propisa, političke stabilnosti i trendova na poslovno okruženje; **E – Ekonomski faktori**: makroekonomski pokazatelji kao što su kamatne stope, infla-

cija, zaposlenost i promene u ekonomskoj politici; **S – Sociokulturni faktori**: vrednosti, verovanja, običaji i demografske karakteristike koje utiču na ponašanje potrošača i tržišne trendove.; **T – Tehnološki faktori**: inovacije u proizvodnim i informacionim tehnologijama, upotreba novih materijala i njihov uticaj na konkurentnost (Thompson i dr., 2002).

Kako bi se sagledali svi relevantni faktori koji utiču na pozicioniranje kulturne rute „Jevrejskog nasleđa Novog Sada“ u okviru turističke ponude, neophodno je sprovesti sveobuhvatnu analizu spoljašnjeg okruženja. U tom kontekstu, PEST analiza se koristi kao metodološki okvir koji omogućava identifikaciju navedenih faktora koji oblikuju mogućnosti, izazove i pravce razvoja ove specifične kulturno-turističke ponude. Ova analiza pruža osnovu za strateško planiranje, promovisanje i unapređenje turističkog proizvoda koji se oslanja na bogato jevrejsko nasleđe grada.

Tabela 1. Analiza okruženja kao aspekta koji utiče na razvoj kulturne rute „Jevrejskog nasleđa u Novom Sadu“

P – POLITIČKI FAKTORI
- Podrška države i lokalne samouprave u očuvanju kulturnog nasleđa - Poštovanje zakona o zaštiti kulturnih dobara - Stabilno političko okruženje u zemlji - Usklađivanje sa međunarodnim konvencijama (npr. UNESCO, ICOMOS) - Mogućnost finansiranja kroz evropske i međunarodne fondove - Strategije razvoja turizma na nacionalnom i lokalnom nivou
E – EKONOMSKI FAKTORI
- Potencijal za razvoj kulturnog turizma kao izvora prihoda - Mogućnosti otvaranja novih radnih mesta (vodiči, suveniri, ugostiteljstvo) - Povećanje potrošnje turista u lokalnim zajednicama - Pristup sredstvima iz fondova za kulturno nasleđe i turizam - Mogućnost uvođenja inovativnih modela finansiranja - Ekonomska održivost tematskih kulturnih ruta na duže staze
S – SOCIOKULTURNI FAKTORI
- Multikulturalna tradicija Novog Sada kao osnova za promociju različitih identiteta - Porast interesovanja za autentične kulturne sadržaje i iskustveni turizam - Jačanje identiteta lokalne jevrejske zajednice kroz promociju i edukaciju - Povećana svest o značaju očuvanja i interpretacije jevrejske baštine - Aktivno uključivanje lokalne zajednice u razvoj rute - Obrazovni potencijal za učenike i studente kroz kulturno nasleđstvo
T – TEHNOLOŠKI FAKTORI
- Razvoj digitalnih platformi i aplikacija za turističku promociju - Virtuelne ture i 3D rekonstrukcije objekata koji više ne postoje - Interaktivne mape i vodiči na mobilnim uređajima - Korišćenje društvenih mreža i digitalnog marketinga za promociju rute - Unapređenje arhiviranja i prezentacije kulturnog materijala - Potencijal za razvoj AR/VR sadržaja za muzeje i otvorene prostore

Izvor: Autor na osnovu analize

Iako projekat razvoja kulturne rute posvećene jevrejskom nasleđu u Novom Sadu ima značajan potencijal za unapređenje kulturnog turizma, obrazovanja i očuvanja kulturne baštine, u njenoj realizaciji mogu se javiti brojni izazovi koji se odnose na političke, ekonomske, sociokulturne i tehnološke aspekte. Jedan od ključnih problema jeste nedovoljna koordinacija među relevantnim institucijama, uključujući državne, lokalne i kulturne organe. Iako postoje zakoni o zaštiti kulturnih dobara, njihova implementacija često nije dosledna, što može dovesti do administrativnih prepreka. Takođe, nestabilna politička podrška inicijativama koje se odnose na manjinsko kulturno nasleđe može ograničiti razvoj projekta. Slaba povezanost sa međunarodnim institucijama i nedostatak strateških partnerstava dodatno otežavaju pristup globalnim fondovima i ekspertizi.

Projekat zahteva značajna finansijska ulaganja, kako u restauraciju objekata, tako i u razvoj turističke infrastrukture i promociju. Međutim, ograničen budžet lokalnih zajednica i slaba zainteresovanost privatnog sektora za ulaganje u kulturni turizam predstavljaju značajnu prepreku. Bez dugoročne strategije finansiranja, održivost projekta ostaje upitna. Pored toga, digitalna rešenja poput mobilnih aplikacija i virtuelnih tura zahtevaju dodatna sredstva i tehničku podršku.

Uprkos bogatoj multikulturalnoj prošlosti Novog Sada, svest o značaju jevrejskog kulturnog nasleđa nije dovoljno razvijena, što može dovesti do nedostatka inicijative i podrške, kao i slabe uključenosti zajednice u projekte. Takođe, postoji rizik od prekomerne komercijalizacije nasleđa, što može ugroziti njegovu autentičnost. Nedostatak edukativnih programa u školama i na univerzitetima otežava prenos znanja o jevrejskoj zajednici i njenom doprinosu lokalnoj kulturi. Savremeni turistički pristup, koji uključuje digitalnu prezentaciju nasleđa, zahteva stručnost, resurse i infrastrukturu, dok mnogi objekti nisu tehnički pripremljeni za inovacije poput AR ili VR vodiča. Takođe, nedostatak stručnjaka, digitalnih materijala i kapaciteta za arhiviranje predstavlja prepreku, a

digitalna pismenost, naročito starijih, može ograničiti korišćenje savremenih platformi.

Sprovođenje kulturne rute „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ podrazumeva brojne izazove, uz sveobuhvatan pristup, intersektorsku saradnju i aktivno uključivanje lokalne zajednice, moguće je prevazići prepreke i stvoriti održiv i autentičan kulturno-turistički proizvod. Kroz pametno planiranje, inovacije i edukaciju, ovaj projekat može doprineti ne samo očuvanju značajne baštine, već i jačanju kulturnog identiteta i društvene kohezije.

Analiza Snaga, Slabosti, Šansi i Pretnji (SWOT)

SWOT analiza je metodološki alat koji omogućava celovito sagledavanje ključnih faktora koji utiču na razvoj organizacije ili projekta. Analizom unutrašnjih (snage i slabosti) i spoljašnjih faktora (prilike i pretnje), organizacija može bolje uskladiti svoje resurse sa zahtevima tržišta (Thompson i dr, 2001). Elementi SWOT analize su: **S** – Snage (Strengths) predstavljaju unutrašnje prednosti – resurse, veštine ili kompetencije – koje organizaciji omogućavaju konkurentsku prednost. Njihovo prepoznavanje i korišćenje ključno je za uspešan razvoj; **W** – slabosti (Weaknesses) su unutrašnji nedostaci koji ograničavaju efikasnost i konkurentnost, poput nedostatka resursa, znanja ili lošeg imidža. Ako se ne otklone na vreme, mogu ugroziti poslovanje (Pearce i dr., 1991:192).; **O** – prilike (Opportunities) su pozitivni spoljni faktori – tržišni trendovi, nove tehnologije, zakonske promene – koje organizacija može iskoristiti za rast i unapređenje konkurentne pozicije (Harrison i dr., 2004:164).; **T** – pretnje (Threats) su nepovoljni eksterni uticaji, poput konkurencije, kriza ili političke nestabilnosti, koji mogu ugroziti ciljeve i opstanak organizacije ako se ne prepoznaju i ne ublaže na vreme (Gürel i dr., 2017: 998).

Razvoj Jevrejske kulturne rute u Novom Sadu predstavlja veliki potencijal za obogaćivanje turističke ponude i očuvanje kulturnog nasleđa. Grad, sa svojom bogatom multikulturnom tradicijom, nudi značajne resurse poput sinagoga, jevrejskih groblja i

muzeja koji mogu privući turiste. Međutim, uspeh ovog projekta zavisi od prepoznavanja snaga, slabosti, prilika i pretnji koje utiču na njegov razvoj. SWOT analiza omogućava

identifikaciju ključnih faktora koji će pomoći u formiranju strategija za održivost i konkurentnost kulturne rute u turističkoj ponudi Novog Sada.

Tabela 2. Analiza snaga, slabosti, prilika i pretnji kulturne rute

SNAGE (STRENGTHS)
- Bogato i raznovrsno jevrejsko kulturno nasleđe u Novom Sadu - Istorijski značaj objekata - Postoji interesovanje zajednice i stručne javnosti za očuvanje baštine - Lokacija Novog Sada kao turistički atraktivnog grada - Podrška kulturnih institucija i NVO sektora
SLABOSTI (WEAKNESSES)
- Nedovoljna promocija jevrejskog nasleđa među lokalnim i stranim turistima - Ograničena finansijska sredstva za obnovu i održavanje objekata - Niska digitalna prisutnost (nedostatak aplikacija, virtuelnih tura, sajtova) - Nedovoljna edukacija vodiča i osoblja za specifične kulturne sadržaje - Slaba povezanost lokalne zajednice sa rutom
PRILIKE (OPPORTUNITIES)
- Razvoj kulturnog i iskustvenog turizma - Pristup fondovima EU i međunarodnim programima za očuvanje nasleđa - Korišćenje digitalnih tehnologija za promociju i interpretaciju baštine - Uključivanje škola i univerziteta u edukativne aktivnosti - Umrežavanje sa drugim gradovima i rutama (regionalna saradnja)
PRETNJE (THREATS)
- Moguće političke i društvene tenzije vezane za nacionalne i verske teme - Gubitak interesovanja mlađih generacija za teme baštine - Nepovoljna ekonomska situacija koja smanjuje ulaganja u kulturu - Urbanističke promene koje mogu ugroziti autentičnost prostora - Rizik od komercijalizacije i gubitka autentičnosti sadržaja

Izvor: Autor na osnovu analize

Na osnovu SWOT analize potencijala za razvoj Jevrejske kulturne rute u Novom Sadu, zaključuje se da ovaj projekat predstavlja značajan korak ka obogaćivanju turističke ponude grada, kao i očuvanju i valorizaciji kulturnog nasleđa. Snage projekta, kao što su bogato jevrejsko nasleđe, istorijska vrednost lokaliteta (npr. sinagoge, jevrejsko groblje) i postojeća institucionalna podrška, pružaju čvrste temelje za razvoj kulturne rute koja može privući posetioce i povećati turistički interes. Međutim, postoje i slabosti koje je potrebno prevazići kako bi se realizovao pun potencijal ovog projekta. Nedovoljna promocija, ograničena finansijska sredstva i slaba digitalna prisutnost predstavljaju izazove koji mogu usporiti razvoj kulturne rute. Takođe, niska uključenost lokalne zajednice

u same aktivnosti može smanjiti uticaj i održivost rute na duže staze.

S obzirom na to, projektima poput ovog otvaraju se i brojne prilike koje mogu pozitivno uticati na njegov razvoj. Pristup evropskim fondovima i mogućnost umrežavanja sa drugim kulturnim i turističkim destinacijama u regionu mogu omogućiti potrebna ulaganja, dok razvoj digitalnih platformi i edukativnih programa može doprineti boljoj promociji i većem interesovanju turista. Prilike za uključivanje mlađih i obrazovnih institucija u ovaj projekat takođe nude dugoročne prednosti. S druge strane, pretnje, kao što su političke i društvene tenzije, ekonomska nestabilnost i urbanističke promene, mogu uticati na realizaciju projekta i ugroziti autentičnost kulturne rute. Kako bi se ove

pretnje minimizirale, potrebno je preduzeti proaktivne korake u formiranju javno-privatnih partnerstava, kao i u razvijanju strateških inicijativa koje će osigurati stabilan finansijski okvir i očuvanje kulturnih vrednosti.

Kao zaključak, razvoj Jevrejske kulturne rute u Novom Sadu ima veliki potencijal da postane ključna tačka turističke ponude grada. Ipak, uspeh projekta zavisi od pravilnog adresiranja slabosti i pretnji kroz strateške akcije, kao i od maksimalnog iskorišćavanja snaga i prilika, kako bi se osigurala dugoročna održivost i konkurentnost rute na turističkoj mapu.

Kvantitativno-kvalitativan metod turističke valorizacije

U turizmu ne postoji jedinstveni metod valorizacije turističkih resursa. Umesto toga, turistička valorizacija često kombinuje različite metode iz više naučnih oblasti, prilagođene specifičnostima turizma. Suština procesa leži u proceni trenutnog stanja resursa, čime se utvrđuju realne mogućnosti za dalji razvoj turizma (Čomić i dr., 1997). Turistička valorizacija uključuje detaljnu ocenu prirodnih i stvorenih vrednosti koje su od značaja za turizam na određenom lokalitetu, mestu, regiji ili celoj zemlji (Stanković, 2004: 82).

Kvantitativno-kvalitativni metod koristi brojčane i opisne pokazatelje za procenu tu-

rističke vrednosti kulturno-istorijskog dobra. Ovaj metod primenjuje se kada spomenik ima atraktivne osobine, kao što su retkost, istorijski značaj i estetska vrednost, te može zadovoljiti potrebe turističkog tržišta (Tomka, 1998: 246). Ocenjuju se ključne karakteristike kroz šest indikatora: geografski položaj, umetnička vrednost, turistička vrednost ambijenta, atraktivnost, izgradnja i opremljenost lokaliteta, i usklađenost sa okolnim resursima. Svaki indikator se ocenjuje na skali od 1 do 5, gde ocena 1 – nedovoljan kvalitet, nepodobno za turizam; ocena 2 – dovoljan kvalitet, lokalni turistički značaj; ocena 3 – dobar kvalitet, regionalni značaj; ocena 4 – vrlo dobar kvalitet, nacionalni značaj, i ocena 5 – odličan kvalitet, međunarodni turistički značaj. Konačna ocena, izračunata na osnovu proseka, definiše turističku vrednost kulturnog dobra (Besermenji, 2010).

U okviru proučavanja perspektiva razvoja kulturne rute „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ kao dela turističke ponude, primena kvantitativno-kvalitativnog metoda omogućava sveobuhvatno sagledavanje turističkog potencijala pojedinačnih lokaliteta koji čine ovu rutu. Ovaj metod kombinuje numeričke podatke i opisne ocene sa ciljem da se proceni vrednost kulturno-istorijskih spomenika u turističkom kontekstu.

Tabela 2. *Turistička valorizacija Jevrejske kulturne rute u Novom Sadu sa kvantitativno-kvalitativnom metodom*

Naziv atrakcije	Turističko geografski položaj	Umetničke vrednosti	Ambijent	Turistička atraktivnost i prepoznatljivost	Turistička opremljenost	Uklapljenost u turističko bogastvo	Opšta turistička vrednost
Jevrejski kvart / Jevrejska ulica	5	2	3	4	3	3	3,3
Novosadska sinagoga	5	5	5	5	4	4	4,6
Jevrejska osnovna škola	5	5	4	4	3	4	4,1
Zgrada Jevrejske opštinske službe	5	5	3	4	3	4	4,0
Jevrejski kulturni dom	4	3	3	2	2	2	2,6
Jevrejsko utočište za stare i siročad	4	2	3	2	2	2	2,5
Dobrotvorno društvo „Kora hleba i dečije obdanište“	4	3	4	3	2	3	3,1
Jevrejska banka „Rehuš“	4	1	1	1	1	1	1,5
Novosadska jevrejska groblja	3	5	4	3	3	3	3,5
Spomen obeležja Je vreja	4	5	4	3	4	3	3,8
Srednja vrednost	4,3	3,6	3,4	3,1	2,7	2,9	3,3

Izvor: Autor Nenad Mijuk na osnovu obrađenih podataka

Na osnovu sprovedene kvantitativno-kvalitativne analize, utvrđeno je da jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada poseduje značajan, ali neravnomerno raspoređen turistički potencijal. Analizom deset atrakcija obuhvaćenih kulturnom rutom, prosečna opšta turistička vrednost iznosi 3,3, što ukazuje na regionalni značaj kulturne rute. Najviše ocene su postigli objekti kao što su Novosadska sinagoga (4,6), Jevrejska osnovna škola (4,1) i Zgrada Jevrejske opštinske službe (4,0), koji se izdvajaju po umetničkim vrednostima, stepenu očuvanosti, infrastrukturnoj opremljenosti i atraktivnosti.

S druge strane, pojedini objekti poput Jevrejske banke „Rehus“ i Jevrejskog utočišta za stare i siročad imaju znatno niže ocene, što ukazuje na ograničenu turističku funkcionalnost i potrebu za intervencijama u pravcu revitalizacije, boljeg tumačenja i integracije u širi turistički kontekst grada. Niske ocene u kategorijama atraktivnosti i prepoznatljivosti (prosečna vrednost 2,7) ukazuju na nedovoljnu promociju i svest o značaju ovog kulturnog segmenta kod šire javnosti i posetilaca.

Posebno je značajan visok rejting turističko-geografskog položaja (4,3) i umetničkih vrednosti (3,6), što potvrđuje prostornu i kulturno-istorijsku utemeljenost ove rute. Ovi rezultati ukazuju da postoji osnova za dalji razvoj i unapređenje kulturne rute kroz strateške aktivnosti poput interpretacije kulturne baštine, digitalizacije sadržaja, uvođenja tematskih tura i intenzivnije promocije. Kao takva, ruta jevrejskog kulturnog nasleđa u Novom Sadu predstavlja vredan resurs za obogaćivanje kulturno-turističke ponude grada, ali je za postizanje nacionalnog ili međunarodnog značaja neophodno dodatno ulaganje u infrastrukturu, promociju i povezivanje sa drugim kulturnim dobrima u regionu.

Održivi razvoj rute „Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada“

Koncepcija održivog razvoja podrazumeva strateški pristup razvoju koji ne dovodi do degradacije niti iscrpljivanja resursa od suštinske važnosti za buduće generacije. Ona

se zasniva na ravnoteži između ekonomskog rasta, socijalne pravde, kulturnog očuvanja i zaštite životne sredine. Suština ove koncepcije jeste u racionalnom i odgovornom upravljanju resursima, pri čemu se njihova obnova omogućava u skladu sa intenzitetom korišćenja, čime se obezbeđuje kontinuitet razvoja i stabilnost za buduće generacije (Novsel, 2020). Kulturni turizam, kao segment savremenog turističkog tržišta, sve više teži konceptima održivosti kako bi se obezbedila dugoročna zaštita kulturnih resursa i omogućilo njihovo odgovorno korišćenje u turističke svrhe. U tom kontekstu, ruta „Jevrejsko kulturno nasleđe Novog Sada“ predstavlja značajan primer potencijala za razvoj održivog kulturnog turizma, koji integriše očuvanje identiteta, unapređenje lokalne zajednice i promociju kulturne raznolikosti.

Održivi razvoj ove kulturne rute podrazumeva balans između ekonomskih koristi, očuvanja kulturnih dobara i socijalnog uključivanja lokalne zajednice. Ruta obuhvata niz značajnih lokaliteta koji imaju istorijsku i umetničku vrednost. Njihova valorizacija i integracija u turističku ponudu grada moraju se sprovoditi pažljivo, kroz primenu principa održivosti. Jedan od osnovnih zahteva održivog razvoja jeste očuvanje autentičnosti prostora i sprečavanje njegove komercijalizacije koja bi mogla ugroziti duhovnu i kulturnu vrednost jevrejskog nasleđa. To podrazumeva konzervatorske intervencije sprovedene u skladu sa standardima zaštite kulturnih dobara, kao i razvoj interpretativne infrastrukture (informativne table, vodiči, digitalne aplikacije) koja omogućava edukaciju posetilaca uz poštovanje kulturnih osetljivosti.

Osim zaštite i očuvanja, održivi razvoj ove rute zahteva i uključivanje lokalne zajednice, pre svega kroz razvoj malih preduzeća, vođenje turističkih tura od strane lokalnih vodiča, organizovanje kulturnih manifestacija i radionica. Time se doprinosi lokalnoj ekonomiji i stvara se osećaj zajedničke odgovornosti za očuvanje baštine. Takođe, neophodno je usmeriti promociju rute ka ciljnim grupama koje vrednuju kulturni sadržaj i imaju razvijenu svest o održivom turizmu. Kroz saradnju

sa institucijama kulture, turističkim organizacijama i obrazovnim ustanovama može se razviti sveobuhvatan model upravljanja koji podrazumeva kontinuirano praćenje uticaja turizma na lokalitete, merenje posećenosti i zadovoljstva turista, kao i implementaciju mera zaštite kada je to potrebno.

U zaključku, održivi razvoj kulturne rute „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ predstavlja strateški pravac koji može doprineti očuvanju jedinstvenog identiteta grada, unapređenju kulturne ponude i jačanju interkulturalnog dijaloga. Njena realizacija mora biti zasnovana na integraciji kulturne zaštite, participacije lokalnog stanovništva i odgovornog pristupa turizmu kako bi se obezbedio dugoročan i uravnotežen razvoj.

Zaključak

Razvoj tematske kulturne rute „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ predstavlja kompleksan, ali istovremeno i perspektivan proces koji može doprineti višestrukim benefitima za grad i njegove stanovnike. Kroz analizu prostorno-kulturnih resursa, identifikovani su brojni objekti i lokaliteti od istorijskog i umetničkog značaja, koji svedoče o prisustvu i uticaju jevrejske zajednice u raznim segmentima društvenog života Novog Sada. Ova bogata baština, iako delimično sačuvana i institucionalno prepoznata, još uvek nije dovoljno interpretirana i valorizovana u turističkom smislu.

Sprovedene analize, uključujući PEST i SWOT pristupe, kao i kvantitativno-kvalitativnu procenu atraktivnosti pojedinačnih lokaliteta, ukazuju na to da postoji realan osnov za formiranje održivog i konkurentnog kulturno-turističkog proizvoda. Ključne snage projekta ogledaju se u autentičnosti i raznovrsnosti materijalnog nasleđa, istorijskoj dubini i prostornoj dostupnosti lokaliteta, dok slabosti, poput nedovoljne promocije, skromne infrastrukture i ograničenih finansijskih kapaciteta, zahtevaju sistemsku i koordinisanu intervenciju svih relevantnih aktera. Takođe, sociokulturni kontekst Novog Sada, sa izraženom multietničkom i multi-

konfesionalnom tradicijom, stvara pogodnu osnovu za afirmaciju interkulturalnog dijaloga kroz turizam.

Održivi razvoj ove rute podrazumeva ne samo konzervaciju i restauraciju postojećih objekata, već i uvođenje inovativnih oblika interpretacije, uključivanje digitalnih tehnologija, izradu edukativnih programa i promociju kroz savremene komunikacione kanale. U tom procesu, neophodno je osloniti se na principe participativnog planiranja, koji podrazumevaju aktivno uključivanje lokalne zajednice, kulturnih institucija, turističkih organizacija i akademskog sektora. Time se ne samo povećava legitimnost i relevantnost projekta, već se doprinosi i jačanju osećaja identiteta i pripadnosti.

Zaključno, kulturna ruta „Jevrejsko nasleđe Novog Sada“ ima potencijal da postane model kulturnog turizma zasnovanog na vrednostima sećanja, poštovanja različitosti i održivog razvoja. Njena implementacija može doprineti ne samo diverzifikaciji turističke ponude grada, već i jačanju njegove pozicije na mapi evropskih destinacija kulturnog turizma. Ujedno, ovakav pristup može poslužiti kao uzor za slične inicijative koje teže integraciji zanemarenih ili nedovoljno poznatih segmenata kulturne baštine u savremene razvojne strategije urbanih sredina.

Literatura

Aleksić, M. (2004). Jevreji u Novom Sadu, Religija i tolerancija – časopis, Centar za empirijska istraživanja religije, str. 85-98, Beograd.

Besermenji, S. (2010): Turistička valorizacija sakralnih objekata građenih u stilu Raške škole, Prirodno – matematički fakultet, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, br. 58, str. 93-109, Novi Sad.

Čomić, Đ., Pjevač, N. (1997). Turistička geografija, Savezni centar za unapređenje ugostiteljstva i hotelijerstva, Beograd.

Gürel, E., Tat, M. (2017). SWOT analysis: A theoretical review. The Journal of International Social Research, 10 (51).

- Hadžić, O. (2005). Kulturni turizam, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
- Harrison, J., St. John, C. (2004). Foundations in strategic management, South Wester, USA.
- Inskeep, E. (1998). Guide for Local Authorities on Developing Sustainable Tourism, World Tourism Organisation, Madrid.
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2005). Produkt turystyczny: pomysł, organizacja, zarządzanie. 1. wyd. Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Knežev, Z. (2022). Uspomene iz Novog Sada, Novi Sad.
- Kotler, P. (1998). Marketing Management – Analysis, Planning, Implementation, and Control, 9th Edition. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Novosel, D. (2001). Turistička valorizacija Nacionalnog parka “Durmitor” i održivi razvoj, magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, PMF, Institut za geografiju, Novi Sad.
- Petruševski, F., Todorić, G., Fišer, M., Zatezalo, B., Čobanović, J., Glišić, J., Jančkov, E. (2015). Novi Sad – pogled na jevrejsku kulturnu baštinu, Jevrejska opština Novi Sad, Novi Sad.
- Puškar, V. (1994). Javni spomenici – kulturna i istorijska spomen obeležja u novosadskoj opštini, Novosadski klub, Novi Sad.
- Pike, S. (2009). Destination brand positions of a competitive set of near-home destinations. *Torism management*, 30 (6), Amsterdam.
- Pearce, J., Robinson, R. (1991). Strategic management: Formulation, implementation and control, Irwin.
- Rabotić, B. (2013). Selektivni oblici turizma, Visoko turistička škola strukovnih studija, Beograd.
- Rado, M., Mayor, J. (1930). Istorija novosadskih Jevreja, Izdavaštvo novosadske “Hevra Kadiše”, Novi Sad.
- Salatić, D. (2013). Novosadske kapele, Malo istorijsko društvo i Prometej, Novi Sad.
- Stanković, S. (2004). Turistička valorizacija geomorfoloških objekata geo-nasleđa Srbije, Glasnik Srpskog geografskog društva 84, sv. 1, Beograd.
- Stančić, D. (2014). Umetnička topografija Novog Sada, Matica Srpska, Novi Sad.
- Stanojlović, A. (2009). Srednjovekovna utvrđenja u Srbiji kao potencijal za kreiranje kulturnih ruta, Zbornik radova, Međunarodni naučni simpozijum Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji 2009, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Stewart, S. (2007). Cultural mapping toolkit, Creative City Network of Canada and 2010 Legacies Now, Vancouver.
- Subašić, B., Milankov, M., Graf, M. (2012). Kulturno bogastvo regiona Južne i istočne Srbije, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
- Šosberger, P. (1998). Sinagoge u Vojvodini – spomenica minolog vremena, Prometej, Novi Sad.
- Šosberger, P. (2001). Novosadski Jevreji iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu, Prometej, Novi Sad.
- Terzić, A. (2014). Perspektive razvoja kulturne rute Tvrđave na Dunavu u funkciji obogaćivanja turističke ponude Srbije, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd.
- Tomka, D. (1998). Culture through space, time and tourism. *Institute of Geography, PMF*, str. 245-281, Novi Sad.
- Thompson, A., Strickland, A. (2001). Strategic management concepts and cases, McGraw-Hill, USA.
- UNESCO (1972). Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paris.
- World Tourism Organisation (1995). The states role in protesting and promoting culture as a factor of tourism development and proper use and exploitation of the National cultural heritage of cities and monuments for tourism, Madrid.

Primljeno / Submitted: 09.04.2025.

Prihvaćeno / Accepted: 06.06.2025